

Maarten van Buuren

Spinoza

Vijf wegen naar de vrijheid

Ambo|Anthos
Amsterdam

Vooraf

Spinoza bracht een revolutie teweeg in het denken over God, de mens en de plaats van de mens in de wereld. Een revolutie zo radicaal dat de consequenties ervan nog altijd niet goed zijn doorgedrongen. Spinoza toont vijf wegen naar de vrijheid: zelfbeschikking, de immanentie van God, de wil tot macht, intuïtie als hoogste vorm van kennis en ‘eendracht maakt macht’.

Veel commentatoren hebben Spinoza’s denken veroordeeld of er de radicaliteit van afgezwakt. Spinoza biedt hun daar de gelegenheid toe. Hij gebruikt standaardtermen van de toenmalige filosofie/theologie, maar hij verschuift de betekenis ervan zo ingrijpend dat ze een andere en vaak aan de oorspronkelijke betekenis tegengestelde betekenis krijgen. Nogal logisch dat de lezer het spoor bijster raakt en teruggrijpt naar de traditionele betekenis van de sleuteltermen op plaatsen waar Spinoza juist het tegendeel bedoelt.

Om aan deze verwarring te ontkomen heb ik registers opgesteld van een twintigtal sleuteltermen (*Deus, ratio, imaginatio, jus, lex, virtus, potentia, potestas, conatus, essentia* enz.) uit alle passages in het verzameld werk waarin deze termen voorkomen. Dit monnikenwerk heeft me in staat gesteld de verschuivingen in kaart te brengen waaraan Spinoza deze termen onderwerpt of, anders gezegd, het semantisch veld te beschrijven dat elk van deze termen vormt. De semantische velden vormen in combinatie met elkaar een netwerk waarin de verschuivingen van de afzonderlijke termen en hun relaties binnen het geheel zichtbaar worden.

Deze manier van werken heeft me in staat gesteld het spoor van

de sleutelconcepten te volgen en vast te stellen hoe radicaal Spinoza de traditionele betekenis ervan vernietigt en uit de verschoven betekenissen een nieuw en samenhangend wereldbeeld opbouwt.

Piet Steenbakkers heeft het manuscript van dit boek gelezen en van vele kritische opmerkingen en aanvullingen voorzien. Ik ben hem daar zeer erkentelijk voor. Voor de in dit boek aangehaalde *Ethica*-passages heb ik gebruik kunnen maken van zijn nog niet gepubliceerde *Ethica*-vertaling. Ook hiervoor ben ik hem zeer erkentelijk. Ik volg in principe Steenbakkers' vertaling van de *Ethica*-citaten, maar wijk daarvan af als de context erom vraagt.

Spinoza verbannen uit de synagoge

Op 27 juli 1656 werd in de joodse synagoge aan de Houtgracht in Amsterdam een banvloek uitgesproken over Baruch de Espinoza.¹ De Portugese tekst luidt in vertaling als volgt:

De Heren van de Raad van Ouderlingen delen u mee dat zij onlangs op de hoogte zijn gebracht van de slechte meningen en handelingen van Baruch de Espinoza en geprobeerd hebben hem op verschillende manieren en met diverse beloften te doen terugkomen van zijn dwaling. Aangezien zij echter geen verbetering bereikten en integendeel dagelijks meer belastende informatie ontvingen over de verschrikkelijke ketterijen die hij bedreef en onderwees en van de monsterlijke handelingen die hij beging, en hiervoor veel geloofwaardige getuigen hadden die in tegenwoordigheid van genoemde Espinoza getuigenis aflegden en overtuigend bewijs leverden van hun getuigenis en nadat dit in tegenwoordigheid van de Heren rabbijnen aangetoond was, besloten zij met dezer instemming dat de genoemde Espinoza verbannen zal worden en verstoten uit het volk van Israël, zodat ze hem bij dezen in de ban doen met de volgende ban (herem): 'Volgens het besluit van de engelen en het oordeel van de heilige mannen verbannen, verstoten, verwensen en vervloeken wij Baruch de Espinoza, met toestemming van de heilige God en diens voltalige heilige gemeente en ten overstaan van de heilige Boeken van de Wet met de daarin vastgelegde 613 voorschriften met de ban waarmee Jozua Jericho in de ban sloeg, met de vloek waarmee Elisa de jongeren vervloekte, en met alle verwensingen die in de Wet beschreven zijn. Vervloekt zij hij bij dag en vervloekt zij hij bij nacht; vervloekt zij hij bij zijn uitgang en vervloekt bij zijn ingang. God zal hem niet vergeven. Gods toorn en gramschap zullen tegen deze man ontbranden en alle vloeken over hem uitstorten die in het Boek van de Wet beschreven zijn. En God zal

zijn naam van onder de hemel uitwissen. En God zal hem uit alle stammen van Israël uitdrijven ten kwade met alle vloeken van de hemel die in het Boek van de Wet beschreven staan. Maar gij, die de Heer uw God aanhangt, elk van u leeft vandaag!’

*Wij verordenen dat niemand mondeling of schriftelijk contact met hem onderhoudt, niemand hem enige gunst bewijst, niemand onder een dak met hem slaapt of binnen vier el bij hem in de buurt komt, niemand een door hem vervaardigd of geschreven document leest.*²

De Amsterdamse Raad van Ouderlingen bracht tegen Spinoza de zwaarste banvloek in stelling die zij tot hun beschikking hadden. Ze hadden deze vloek nog maar eenmaal gebruikt, en wel in 1618 tegen Uriël da Costa. Nadien zouden ze deze formule nog maar één keer meer gebruiken, en dat terwijl er in de periode tussen 1623 en 1712 door de Amsterdamse synagoge minstens vijftig banvloeken werden uitgesproken.

Wat had Spinoza misdaan dat hij met zoveel geweld uit de joodse gemeente werd verstoten? De akten van het onderzoek waarvan de Raad melding maakt en waarbij in tegenwoordigheid van Spinoza getuigen werden gehoord die verklaringen aflegden over de ‘verschrikkelijke ketterijen’ en de ‘monsterlijke daden’ die Spinoza zou hebben begaan, zijn niet teruggevonden.

De banvloek maakt melding van ‘slechte meningen’, een zinswending waarmee de Raad in het algemeen verwees naar inbreuken op de joodse gedragsvoorschriften. Deze uitleg lijkt bevestigd te worden door een verklaring van een Spaanse officier en een dominicaner monnik die in 1659 in Amsterdam op bezoek waren en tegen twee Portugese joden, Spinoza en Juan de Prado, aanklachten noteerden, die later dat jaar door de Spaanse inquisitie werden vastgelegd. De verklaringen maken melding van Spinoza’s kritiek op de Wet van Mozes. Spinoza zou elke vorm van wet verwerpen, de leer van de onsterfelijkheid van de ziel afwijzen en volhouden dat er ‘alleen een God bestaat in filosofische zin’.

Behalve met de verwerping van de wet hadden Spinoza’s ‘slechte handelingen’ waarschijnlijk ook te maken met de manier waarop hij zich had onttrokken aan zijn financiële verantwoordelijkheid ten

opzichte van de synagoge. Spinoza had na de dood van zijn vader (1654) het familiebedrijf – import van zuidvruchten – overgenomen, maar het toch al niet goed lopende bedrijf was failliet gegaan en Spinoza had zich tot woede van de joodse ouderlingen gewend tot de wereldse autoriteiten van de stad Amsterdam met een beroep op zijn minderjarigheid. Volgens de joodse wet was Spinoza meerderjarig, volgens de Nederlandse wet minderjarig. Ten overstaan van de wereldse autoriteiten beschuldigde Spinoza zijn vader ervan hem het erfdeel van zijn moeder te hebben onthouden. Volgens de joodse gemeente zondigde hij daarmee tegen het joodse gebod om vader en moeder te eren. Spinoza had ook in een andere zaak, een uit de hand gelopen geschil met de Portugees-joodse koopman Anthonij Alvarez, een beroep gedaan op de wereldlijke autoriteiten om zijn gelijk te krijgen, opnieuw tot woede van de kerkelijke autoriteiten, die vonden dat het geschil binnen de joods-Portugese gemeente en binnen de regels van de joodse wet had moeten worden opgelost. Spinoza onttrok zich blijkbaar regelmatig aan de joodse wetten, en zijn insubordinatie lijkt de voornaamste reden waarom de ban in zulke heftige bewoordingen is gesteld.

Het competentieconflict tussen de joods-religieuze en de Nederlandse wetgever en Spinoza's nadrukkelijke neiging om zich te onttrekken aan de joods-religieuze wet en zich onder de hoede te stellen van de Nederlandse wet, werpt licht op een van de hoofdthema's van het *Theologisch-politiek traktaat* te weten de radicale scheiding tussen kerk en staat. De strekking van het *Traktaat*, dat het aan de staat is voorbehouden wetten uit te vaardigen en te handhaven, terwijl de religieuze gemeenschappen zich moeten beperken tot geloofszaken waaraan zij geen wettelijke consequenties mogen verbinden om het gevaar te vermijden dat deze kerken kleine staatjes binnen de staat gaan vormen, lijkt hier haar oorsprong te hebben.

De joodse kerk kent drie vormen van disciplineren van weerspannige gelovigen. De eerste, *niddui*, is een waarschuwing. Werkt die niet, dan volgt de zwaardere vorm van de *herem*, die door boetedoening kan worden opgeheven. Werkt ook de *herem* niet, dan wordt de verbanning bekrachtigd door de *shamta*. *Herem* is met andere woorden een tussenvorm die Spinoza de gelegenheid liet om te elf-

der ure op zijn schreden terug te keren. De reden dat de herem later dat jaar, in september 1657, in de boeken van de synagoge werd geschreven duidt erop dat Spinoza's voorwaardelijke verbanning tijdens een *shamta*-ceremonie definitief werd gemaakt.

Wat moest een zondaar doen als hij, na het uitspreken van de herem, op zijn schreden terug wilde keren? Een andere in Amsterdam woonachtige Portugese jood, Uriël da Costa, had die ervaring ondergaan in 1640. Spinoza was toen acht jaar oud. Uriël da Costa was rond 1585 in Porto geboren als zoon van een familie van lage adel. Zijn doopnaam was Gabriël en die christelijke voornaam was een gevolg van het feit dat de familie Da Costa deel uitmaakte van de zogenaamde maranen, joden die zich onder extreme druk en vervolging van de Spaans-Portugese overheid tot het christendom hadden bekeerd, maar onder de verdenking leefden dat zij zich alleen tegenover de buitenwereld als christenen voordeden en in hun hart joden waren gebleven. Gabriël, een maraan van de derde generatie, was het contact met het joodse geloof geheel kwijtgeraakt. Hij beheerste geen Hebreeuws. Hij was streng katholiek opgevoed en had canonic recht gestudeerd aan de universiteit van Coimbra. Na zijn studie begon hij te twijfelen of zijn ziel na zijn dood wel naar de hemel zou gaan. Was er wel een leven na de dood? Gabriël begon de boeken van het Oude Testament te lezen en constateerde dat er een groot verschil was tussen het Oude en Nieuwe Testament, vooral met betrekking tot de vraag omtrent de onsterfelijkheid van de ziel. Over dit dogma vond hij niets terug in het Oude Testament; sterker nog: het Oude Testament biedt geen vooruitzicht van een eeuwig leven in hemel of paradijs en zegt ook niets over een onsterfelijke ziel. Gabriël besloot zich te bekeren tot het oorspronkelijke joodse geloof dat steunt op de vijf boeken van Mozes. Hij overtuigde zijn moeder, broers en zusters ervan dat terugkeer naar het orthodoxe jodendom de juiste weg was en vertrok met zijn moeder (zijn vader was jong overleden), broers en zusters naar Amsterdam, waar de familie zich in 1612 vestigde en aansloot bij de joods-Portugese gemeente. Gabriël en zijn broers lieten zich besnijden. Gabriël veranderde zijn naam in Uriël. De broers richtten bankbedrijven op in Amsterdam en Hamburg.

Gabriël meende nu eindelijk in alle vrijheid het ware geloof te kunnen belijden, maar zijn blijdschap was van korte duur. De geloofspraktijk in Amsterdam werd bepaald door de voorschriften van de Talmoed, het uitgebreide stelsel van rabbinale commentaren op het Oude Testament dat de ‘mondelijke wet’ wordt genoemd, in tegenstelling tot de geschreven wet, de vijf boeken van Mozes. Uriël kende de talmoedische teksten niet, hij kon ze ook niet lezen, omdat hij het Hebreeuws niet beheerste. Hij meende dat dit ook niet nodig was, omdat hij ervan overtuigd was dat God zich had geopenbaard in de boeken van Mozes, niet in de commentaren van de rabbijnen. Hij kreeg het al snel aan de stok met de duizend-en-een regeltjes van de rabbijnen die het joodse leven beheersten. Hij week uit naar Hamburg, formuleerde daar zijn twijfels in de vorm van een aantal stellingen die hij naar Venetië stuurde, ongetwijfeld om discussie uit te lokken over de vragen die zijn leven beheersten. Uit deze stellingen blijkt dat Uriël het standpunt deelde van de sadduceeërs, van wie in de Bijbel wordt verteld dat ze het voortdurend aan de stok hadden met de farizeeërs en schriftgeleerden. En ook al waren de namen ‘sadduceeër’ en ‘farizeeër’ niet meer in gebruik in de zeventiende eeuw, het conflict dat ontbrandde tussen Uriël en de rabbijnen had sterke overeenkomsten met de strijd tussen de sadduceeërs (aristocraten die zich uitsluitend wensten te beroepen op de boeken van Mozes, niet op de regeltjes van de rabbi’s) en de farizeeërs. Farizeeërs is dan ook de naam waarmee Uriël in zijn latere geschriften de rabbijnen aanduidt die hem het leven zuur maakten.

De synagoge van Venetië beschouwde de stellingen als een provocatie en deed Uriël in de ban. De ban werd tegelijkertijd in Venetië en Hamburg openbaar gemaakt. Uriël week uit naar Amsterdam. Hij was in staat zijn leven te hervatten, tot het moment waarop hij in 1623 zijn *Traktaat over de sterfelijkheid van de menselijke ziel* publiceerde. Dit boekje lokte felle reacties uit. Uriël werd ook door Amsterdam in de ban gedaan. Zijn familie verbrak alle banden met hem. Uriël zette nu zijn laatste radicale stap: hij trok in twijfel of Mozes de schrijver was van de Pentateuch (de vijf boeken van Mozes) en trok daarmee tevens in twijfel of het Oude Testament wel beschouwd kan worden als het boek waarin God zich openbaart. Kort daarna herriep hij deze

opvattingen in het openbaar, waarschijnlijk omdat hij voor de tweede keer in het huwelijk wilde treden. In 1633 verklikte een neef aan de gemeente dat Uriël zich niet aan de eetvoorschriften hield. Een andere neef hitste de familie tegen hem op en verijdelde het huwelijk. Zijn broers zetten hem uit het familiebedrijf. Toen hij ook nog twee christenen afraadde om de overstap naar de joodse kerk te maken, sprak de synagoge de tweede, strengere ban (herem) over hem uit. Uriël kwam nu in volstrekte eenzaamheid en financiële nood te verkeren. Ten slotte brak zijn weerstand en onderwierp hij zich in 1640 aan de openbare boetedoening die door Carl Gebhardt wordt omschreven als een ‘ceremonie van morele zelfvernietiging’. Uriël beschrijft deze ceremonie in zijn autobiografie, *Exemplar humanae vitae* (Voorbeeld van een mensenleven):

Ik betrad de synagoge, die vol zat met mannen en vrouwen die voor het schouwspel gekomen waren, en toen het tijd was besteeg ik de houten kansel midden in de synagoge, die voor prediking en andere godsdienstige oefeningen dient en las met luide stem een door hen opgesteld document voor met de volgende biecht: ik zou duizendmaal de dood verdienen door wandaden zoals daar zijn sabbath-schending en afvalligheid van het geloof, waartegen ik mij zozeer had misdragen dat ik anderen de toetreding tot het jodendom had afgeraden. Als boetedoening wilde ik mij onderwerpen aan hun verordeningen en alles vervullen wat men mij oplegde. Bovendien beloofde ik nooit meer te zullen terugvallen in dergelijke schaamteloosheden en misdaden. Nadat ik de voorlezing beëindigd had, daalde ik van de kansel af; de voorzitter van de gemeente trad op mij toe en fluisterde me in het oor dat ik me naar een hoek van de synagoge moest begeven. Ik ging naar een hoek en de portier zei me dat ik me moest uitkleden. Ik ontblootte me tot mijn riem, bond een doek om mijn hoofd, trok mijn schoenen uit en strekte mijn armen uit, waarbij ik met mijn handen een soort zuil omvatte. De portier trad naderbij en maakte mijn handen met een band vast aan de zuil. Hierna kwam de voorzanger naderbij en nadat hem een leren zweep was overhandigd, diende hij mij negenendertig zweepslagen toe conform de traditie, want de wet bepaalt dat het getal van veertig niet mag worden overschreden. En omdat deze mannen zo godvruchtig en plichtsgetrouw zijn, wachten ze zich ervoor om door overmaat te zondigen. Tijdens de geseling werd een psalm gezongen. Daarna ging ik op de grond zitten. De prediker of wijze kwam naderbij en sprak mij vrij van de ban (wat zijn de menselijke ge-

dragingen toch belachelijk!) en zo stond de hemeldeel die voordien met de sterkste grendels gesloten was geweest en mij de toegang had ontzegd weer voor mij open. Daarna trok ik mijn kleren weer aan en liep naar de drempel van de synagoge en ging daar op de grond liggen, terwijl de synagogedienaar mijn hoofd ondersteunde. Toen stapten allen bij het naar buiten gaan over mij heen, dat wil zeggen dat ze een been optilden en over mijn benen heen stapten. Zo deden allen, jong zowel als oud (een aap zou de mens geen smakelozere handelingen of lachwekkender gebaren voor ogen kunnen voeren!). Toen de ceremonie beëindigd was en niemand meer aanwezig was, stond ik op en nadat de synagogedienaar die mij had bijgestaan me van stof had gereinigd, ging ik naar huis.

Thuisgekomen schreef Uriël zijn autobiografie, *Exemplar humanae vitae*; hij pleegde een mislukte aanslag op zijn kwelgeest en schoot zich kort daarna (april 1640) een kogel door het hoofd.³

Spinoza moet dit drama van nabij hebben meegemaakt. Het moet diepe indruk op hem hebben gemaakt. Toen hij zeventien jaar later gestraft werd met dezelfde banvloek, stond ook voor hem de weg open om boete te doen voor zijn zonden en terug te keren in de kerk. Maar Spinoza weigerde het hoofd te buigen. Hij was niet aanwezig tijdens het voorlezen van de tegen hem gerichte ban. Hij reageerde op zijn uitzetting door het schrijven van een *Apologie*, een geschrift waarin hij zich verdedigde tegen de beschuldigingen, of misschien beter: waarin hij zich verantwoordde voor het feit dat hij degene was die de synagoge de rug had toegekeerd. Volgens de *Apologie* was het namelijk niet de Raad van Ouderen die hem uit de synagoge had gestoten, maar was hij het zelf geweest die zijn geloof had afgezworen, als ik tenminste mag afgaan op het commentaar dat de Dordtse hoogleraar Salomon van Til wijdde aan de *Apologie* in zijn boek *Het Voor-Hof der Heydenen voor alle ongeloovigen geopent* (1694):

... *Benedictus de Spinoza*, een afgevalen Jood, welke in den aanvang den verwonderaar en uytlegger van de Cartesiaansche Philosophie speelde; en onder dien schijn leerlingen ten onderwijs na sig trok [...]. Zijn geoeffentheyd in de wiskunst, en 't slijpen van glazen opende hem de deur, om tot veele Grooten toegang te vinden. Daar na wat blooter uyt-

komende, onderstont desen bestormer van de geloofsleer eerst het gesag van de boeken des O. en N.T. overhoop te werpen, en poogde de wereld te doen sien, hoe dese schriften van menschelijke vlijt, tot verscheyden malen vervormt en verbacken waren: en hoe sy tot de agting van Goddelijkheyd hebben kunnen opgebeurt werden. Soodanige bedenkingen had hy uytvoerig in een Spaans traktaat op de naam van *een verantwoording voor sijn afwijking van 't Jodendom tegen 't O.T. by een geraapt: maar, op vrienden raad dit geschrift agterhoudende, bestont hy dese dingen wat behendiger en spaarsamer in een ander werk te mengen, 't geen hy onder de naam van Tractatus Theologico-politicus: dat is Godsgeleerde politieke verhandeling A^o. 1670. in 't ligt gaf.*⁴

Van Til geeft een korte samenvatting van de Apologie. Die zou erop gericht zijn aan te tonen dat de Bijbel een werk is van diverse mensenheden, welk werk in de loop van de tijd zou zijn 'vervormt en verbacken' en ten onrechte de status van Gods woord zou hebben verworven. Hij legt ook een direct verband tussen de Apologie en het Theologisch-politiek traktaat. Spinoza's repliek op zijn verbanning uit de synagoge zou de kiem zijn geweest waaruit het Traktaat zou zijn ontstaan.⁵

Het bestaan van de Apologie wordt bevestigd door de verklaring die Jan Riewertsz. junior, zoon van Spinoza's uitgever en vriend, in 1703 gaf aan een Duitse reiziger, dr. Hallmann. Zijn vader zou er na de dood van Spinoza voor hebben gezorgd dat Spinoza's geschriften veilig werden gesteld en in hetzelfde jaar nog werden uitgegeven onder de titel *Opera Posthuma*:

*Was man gefunden, das habe man auch alles zum Druck befördert, ausser ein grosses Werk so Spinosa wieder die Juden geschrieben u. darinnen er dieselben sehr hart tractiret. Spinosa habe es schon vor dem Tractatu Theologico-Politico fertig gehabt, u. doch inedirt liegen lassen, woraus sie denn auch geschlossen, dass er es nicht publicirt haben wollen. Er (Riewerts) habe das Msst. gehabt, aber an jemandem weggelassen.*⁶

Een tweede bevestiging is te vinden in een verklaring die de eerste Spinoza-onderzoeker, Christoph Gottlieb von Murr, midden acht-

tiende eeuw vastlegde. Von Murr noemt de volledige oorspronkelijk titel: *Apologia para justificarse de su Abdicacion de la Synagoga*,⁷ titel die in zoverre met de door Van Til gegeven titel overeenkomt dat beide titels onderstrepen dat het Spinoza was die de synagoge de rug toekeerde, niet andersom.

Carl Gebhardt, de onvolprezen bezorger van Spinoza's verzamelde werken (*Spinoza Opera*), gaat ervan uit dat de *Apologie* de oudste tekstlaag van het *Theologisch-politiek traktaat* vormt. Fragmenten van de *Apologie* zouden als *membra disjecta* in het *Traktaat* zijn terug te vinden en zich daar in twee groepen concentreren: (a) de zeer gedetailleerde Bijbelkritiek (hoofdstukken 8, 9 en 10) die Spinoza schreef ter ondersteuning van zijn stelling dat de Bijbel een werk is van mensenhanden; en (b) zijn kritiek op de ceremoniële wetten (hoofdstukken 3 en 5) die ten doel had aan te tonen dat de Bijbelse wetten niet voor alle eeuwigheid aan het volk van Israël zijn opgelegd als wederprestatie voor Gods verheffing van Israël boven alle andere volken, maar zijn ontstaan in een tijd van crisis met het doel de los samenhangende stammen van Israël om te vormen tot een staat.

De fragmenten uit de *Apologie* kregen door de late verwerking in het *Theologisch-politiek traktaat* – Spinoza publiceerde het *Theologisch-politiek traktaat* in 1670, dus dertien jaar na zijn verbanning uit de synagoge – een andere strekking. Terwijl de *Apologie* gericht was tegen de joods-Portugese gemeente van Amsterdam, en meer in het algemeen tegen het orthodox-joodse geloof, richt het *Theologisch-politiek traktaat* zich tegen het calvinisme dat geloofs- en staatszaken met elkaar vermengt en bepleit het in het algemeen de scheiding van geloof en politiek.

In 1660 vertrok Spinoza uit Amsterdam. Hij vestigde zich in Rijnsburg. Het is een blijk van onvoorstelbare geestkracht dat Spinoza in staat was denkbeelden te ontwikkelen die volstrekt in strijd waren met het geloof van zijn vaders; dat hij in staat was de wereldvisie waarin hij was opgevoed tot op de grond toe af te breken en vanuit het niets een nieuwe en samenhangende visie te ontwikkelen op de wereld, op de plaats van de dingen in deze wereld en op de mens en de plaats die de mens in de wereld inneemt.

NOTEN

- 1 Spinoza's voornaam luidde Baruch (Hebreeuws voor 'de gezegende') of Bento, het Portugese equivalent van Baruch. Na zijn excommunicatie nam Spinoza de Latijnse versie van deze voornaam aan: Benedictus.
- 2 Freudenthal I, 262-5, II, 137-40. De fotokopie van de akte waarin de *herem* is vastgelegd, de transcriptie van deze akte en de vertaling met uitgebreid commentaar maken duidelijk dat de versie van de *herem* zoals die tot nu toe heeft gecirculeerd onjuistheden bevat, reden waarom ik mij op de oorspronkelijke tekst baseer.
- 3 Tekst: *Das 'Exemplar humanae vitae' des Uriel da Costa*, Konrad Müller (Einleitung, Übersetzung), Verlag H.R. Sauerländer & Co. Aarau 1952, pp. 57-9. *Die Schriften des Uriel da Costa*, Carl Gebhardt (Einleitung, Übersetzung, Kommentar), Amsterdam, Heidelberg, Londen 1922, pp. 113-4, 134-5. Voor leven en werk van Uriël da Costa zie de inleidingen van Carl Gebhardt en die van Konrad Müller. Zie verder I.S. Révah, 'La religion d'Uriel da Costa, Marrane de Porto (d'après des documents inédits)', *Revue de l'histoire des religions* 161, 1962, pp. 45-76 en Jean-Pierre Osier, *d'Uriel da Costa à Spinoza*, Berg, Parijs 1983.
- 4 De volledige titel luidt: *Het Voor-hof der Heydenen, voor alle ongelooovigen geopent, om de selve aldaar door een klare beschouwing van de Betooigde Goodelykheyd van Mosis Wet-Boek tot eerbiediger ingang in 't Heyligdom van Gods Wet toe te rusten*, door Salomon van Til. Bedienaar des Goddelijken Woords in de Gemeente J.C, ende professor in de Illuster Schole tot Dordregt. Tot Dordregt, By Dirk Goris, Boek-verkooper, woonende by de Wijnbrug, in de Griffioen. Anno 1694. Het citaat is te vinden op pp. 5-6. Gebhardts transcriptie van deze passage bevat veel fouten (Gebhardt v, 224); zelfs Freudenthals transcriptie – Freudenthal I, 399 – is niet vlekkeloos.
- 5 Pierre Bayle schreef een zeer uitgebreid en invloedrijk artikel over Spinoza in zijn *Dictionnaire*. Het is bepalend geweest voor de receptie van Spinoza in de daaropvolgende anderhalve eeuw. Bayle maakt, net als Van Til, melding van het bestaan van een *Apologie* en signaleert, net als Van Til, dat deze de kiem vormt waaruit later het *Theologisch-politiek traktaat* is ontstaan: 'Il composa en espagnol une apologie de sa sortie de la synagogue. Cet écrit n'a point été imprimé; on sait pourtant qu'il y mit beaucoup de choses qui ont ensuite paru dans son *Tractatus Theologico-Politicus*', Pierre Bayle, artikel 'Spinoza' in *Dictionnaire historique et critique*, Slatkine reprint, Genève 1969 (1702), deel 13, p. 416. Bayle geeft als bron voor zijn opmerking het boek van Salomon van Til, reden waarom ik Bayle niet opvoer als onafhankelijke bron voor het bestaan van de *Apologie*.
- 6 In Gebhardt v 225; Freudenthal I, 85.
- 7 Gebhardt v 225. Men heeft wel vermoed dat Von Murr de titel van de *Apologie* aan Van Til ontleende, maar het lijkt me weinig waarschijnlijk dat Von Murr,

als hij het boek van Van Til al kende, de titel die hij daar aantrof eigenhandig in een benaderende Spaanse versie zou hebben vertaald. Bovendien beroept Von Murr zich op verklaringen van getuigen die hij midden achttiende eeuw ondervroeg.

I

God is natuur

Het Oude Testament heeft volgens Spinoza een staatkundige strekking. De vijf boeken van Mozes werden geschreven om de twaalf onderling verdeelde stammen van Israël samen te smeden tot een staat. Dat God in het Oude Testament wordt voorgesteld als een wetgever of vorst, is een gevolg van deze staatkundige noodzaak. Spinoza trekt daaruit de conclusie dat God twee betekenissen heeft. De God van het Oude Testament is een onwaar Godsbeeld; 'God oftewel natuur' is daarentegen de ware God. De ware God is een immanente, in de natuur inwonende God. God is *logos spermatikos*, hij valt samen met de natuurlijke kiemkracht waaruit alles voortkomt. Geluk bestaat daarin dat wij onze rede afstemmen op de goddelijke natuurwetten.

Het Oude Testament. Grondwet voor het volk van Israël

De eerste vijf Bijbelboeken, de zogenaamde boeken van Mozes, zijn een weefsel van draden die in uiteenlopende periodes zijn ontstaan. De vroegste draden kunnen volgens de meeste Bijbelgeleerden worden gedateerd op de zesde eeuw voor Christus.

Het boek Exodus vertelt hoe het volk van Israël door Mozes uit Egypte werd geleid, waar het in slavernij had geleefd. De Farao had het volk schoorvoetend toestemming gegeven om te vertrekken. Hij wilde het eigenlijk niet laten gaan, maar toen de God van Israël Egypte begon te teisteren met tien gruwelijke plagen, had hij geen andere keus dan de Israëlieten vrij te laten. Het Egyptische leger had de Israëlieten nog wel achtervolgd, maar God had voor Zijn volk een

weg gebaand dwars door de Schelfzee. Nadat de Israëlieten veilig en wel de oever aan de overzijde hadden betreden, liet God de muren van water instorten, zodat de Faraó en zijn hele leger werden verzwolgen en te gronde gingen.

Drie maanden later kwamen de Israëlieten aan in de woestijn. Ze zetten hun tenten op tegenover de berg Sinaï. God daalde uit de hemel neer op de top. Mozes moest naar boven komen om instructies van God in ontvangst te nemen. Hij ontmoette God op de top van de berg. God schreef de Tien Geboden op twee stenen tafelen. Na veertig dagen en veertig nachten ging Mozes met deze tafelen terug naar beneden. Deze episode van het Bijbelverhaal speelde zich volgens de meeste schattingen af rond de twaalfde eeuw voor Christus.

De Israëlieten hadden als slaven lange tijd dwangarbeid verricht voor hun Egyptische meesters. Volgens de Bijbel duurde de periode van slavernij 430 jaar. De werkelijke periode duurde waarschijnlijk korter en viel, naar men aanneemt, samen met de dynastie van de Hyksos, dat wil zeggen van 1552 tot 1306 voor Christus, dus zo'n 250 jaar. De slavernij betrof niet het hele volk van Israël, zelfs niet een meerderheid van de twaalf stammen, maar beperkte zich tot een aantal families. De meeste stammen woonden al in Palestina, in stadstaatjes die door de Egyptenaren werden onderdrukt. 'De groep die uit Egypte kwam kan niet groot zijn geweest,' schrijft John Bright in *A History of Israel*. 'De verovering van Palestina was tot op zekere hoogte een *inside job*. Grote aantallen joden waren al lang in Palestina gevestigd. De joden die uit de woestijn kwamen, voegden zich bij hen. Deze samenvoeging vormde de vonk die Palestina deed ontbranden. Uit de versmelting van deze groepen ontstond de Israëlietische federatie van stammen zoals die later bekend is geworden.'¹

De verovering van Palestina vond naar schatting plaats aan het eind van de twaalfde eeuw voor Christus. Nadat Mozes de Tien Geboden had ontvangen op de berg Sinaï en het volk veertig jaar door de woestijn had getrokken, begon de groep die zich uit Egyptische slavernij had bevrijd met de inname van Palestina. Beter gezegd: de uit Egypte afkomstige groep voegde zich bij de Israëlieten die al in Palestina woonden, en gezamenlijk slaagden ze erin de andere daar wonende volken te verdrijven en het land in te nemen. Tussen de pe-

riode van slavernij in Egypte (naar schatting 1550-1300) en de periode waarin de eerste Bijbelboeken op schrift werden gesteld, ligt een periode van 750-1000 jaar.

De periode van de aartsvaders Abraham, Izaäk en Jakob ligt nog weer vele eeuwen vóór de slavernij in Egypte. De schattingen lopen uiteen van de twintigste tot de zeventiende eeuw voor Christus, dat wil zeggen dat er een tijdsspanne ligt van 1100-1400 jaar tussen de geschiedenis van de aartsvaders en de vastlegging van deze geschiedenis in de vroegste Bijbelteksten.

De oude Bijbelgeschiedenis – waarmee ik bedoel de geschiedenis van vóór de periode waarin de vroegste Bijbelteksten werden vastgelegd, dat wil zeggen de periode van vóór de Babylonische ballingschap (587-539) – is met andere woorden een kwestie van gissen en speculeren. De Bijbelgeleerden gaan er over het algemeen van uit dat de verhalen van de oude Bijbelgeschiedenis een terugspiegeling zijn van de politieke en sociale problemen die zich voordeden in de periode van de Babylonische ballingschap. De oude Bijbelgeschiedenis, zegt Bright, is een retrojectie van gebeurtenissen en omstandigheden uit de tijd van de vastlegging van de boeken van Mozes, maar op basis van legendarisch materiaal dat verwijst naar historische gebeurtenissen.

Van deze historische gebeurtenissen bestaat geen enkel bewijs. Er zijn geen overblijfselen van een orale traditie die duidelijkheid zouden kunnen verschaffen over de periode van de aartsvaders. Er zijn geen archeologische vondsten die inzicht kunnen geven in de periode van slavernij in Egypte. In de Egyptische geschiedenis zijn geen sporen gevonden die wijzen op de ballingschap van (een deel van) het joodse volk. Er zijn ook geen sporen van een uittocht uit Egypte, van een achtervolging door het Egyptische leger, van de ondergang en vernietiging van dit Egyptische leger. Er zijn geen sporen van de veertigjarige tocht door de woestijn, van de stenen tafelen, van Mozes. Sommige Bijbelgeleerden twifelen aan de historiciteit van Mozes. Heeft Mozes wel bestaan?

Het enige wat we hebben zijn de vijf Bijbelboeken: een weefsel van teksten waarvan de oudste tekstlagen dateren uit de zesde eeuw voor Christus.